

Əbdul Vahid əs-Seyyid Aışə
Tanta Universiteti, Misir

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (MÜSTƏQİLLİK-KİMLİK)

28 may 1918-ci ildə Qafqaz respublikaları parlamentinin dağılmasından sonra Şərqdə ilk parlamentli respublika quruldu. Tiflis şəhərində üç müstəqil respublika elan edilmişdir: Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti paytaxtı həmin il sentyabr ayında Gəncədən Bakıya köçürdü. İngilis ordularının, erməni və rus dəstələrinin olmasına baxmayaraq parlament öz işinə başladı və yeni bir hökumət quruldu, bütün bu birləşmələr 1919-cü il aprel ayının əvvəlində ölkədən çıxmışdı. Lakin 1920-ci ildə Novruz Bayramı zamanı Qırmızı Ordu birləşmələri Samur çayının sahillərində toplanmış, digər tərəfdən isə Qarabağda artan gərginlik geniş miqyaslı erməni üsyanına çevrilmişdi. Azərbaycan Ali Komandanlığı Rusiya ilə sərhədlərin təhlükəsizliyini zəiflətməyə və qoşunun böyük bir hissəsini bu üsyanı yatırmaq üçün Qarabağa göndərməyə məcbur oldu.⁽¹⁾ Qızıl Ordu aprelin 27-də Bakıya girdi və hakimiyyəti ələ aldı, beləliklə elan edildikdən təxminən iki il sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ömrü sona yetdi.⁽²⁾

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması müasir dövlətin qurulmasında obyektiv prinsiplərə əsaslanan demokratik dövlətin nümunəsidir. Bu dövlət, mədəni kimliyini qoruyaraq istər irqi, istərsə də ideoloji əsaslarda cəmiyyətin təbəqələri arasında heç bir fərq qoymadan bütün fikir ayrılıqlarını nəzərə alır. Bu uyğunluq bir tərəfdən kimliyi qoruma, digər tərəfdən də ölkə vətəndaşları arasındakı fərqləri nəzərə alma arasında bir neçə səviyyədə ortaya çıxmışdı. Bu səviyyələri aşağıdakı kimi bölmək olar:

Birincisi: Siyasi səviyyə

Hər hansı bir dövlətin ümumi çərçivəsini çəkən siyasətçilərdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində siyasi qərar qəbul edənlər dövləti Azərbaycan xalqının bütün etnik qruplarını əhatə edən siyasi plüralizm çərçivəsinə daxil etməyə çalışırdılar. Azərbaycan Milli Şurası adından çıxış edən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bu fikri Azərbaycan xalqına Azərbaycan və rus dillərində olan "Azərbaycanın bütün sakinlərinə" adlı bəyanatında çatdırmışdı. Orada o, hər kəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin məclis yığıncağına qatılmağa dəvət edirdi. Bəyanat aşağıdakı kimidir:

Bu yalnız söz əlməyib praktik cəhətdən də təsdiq olundu, Parlament və Hökumətlə yanaşı bərabərlik və demokratiya da baş verdi. Bu aşağıdakı kimi idi:

- Parlamentin formalaşması

Etnik mənsubiyyət əsasında olan bərabərliyin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri Azərbaycan Nümayəndələr Şurası yaradılması idi. Təxminən 2 milyon 275 min insanın ki, onlardan bir milyon 900 min nəfəri müsəlman, yarım milyonu erməni və 230 min ruslar olan insanın məskunlaşdığı bu ərazilərdə Qafqaz təqvimindən götürülmüş məlumat əsasında Nümayəndələr Şurası ölkənin etnik təbiətinə hörmətlə yanaşma əsasında qurulmuşdur. Azərbaycan Parlamentinin hər 24 min nəfər üçün bir parlament deputatından ibarət olacağına qərar verildi. Beləliklə də, burada ümumilikdə 120 nümayəndə olmaqla 80 müsəlman, 21 erməni və 10 rus millət vəkili var idi. Qanuna görə, 21 erməni üzvləri müxtəlif bölgələrdən seçilməli idi: 8 nəfər Gəncədən, 8 nəfər Şuşadan, 5 nəfər Bakıdan. Rusiya Milli Şurası 10 nümayəndə Bakı əhalisindən, bir üzv Alman əhalisindən, bir üzv Milli Yəhudi Şurasından, bir üzv Gürcüstan Əhali Komitəsindən, bir üzv Polşa Əhali Komitəsindən göndərilməli idi. Qanun, həmçinin Bakı Şurasının üç üzvünün və Bakının Sənaye və Ticarət Təşkilatının iki üzvünün Parlamentə göndərilməsini təmin etdi. 36 millət vəkili müsəlmanlar və digər xalqlardan yenidən seçilməli olduğu zaman Azərbaycan Milli Məclisinin 19 noyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə

¹ Yuhans Raf. Dağlıq Qarabağ böhranı. s. 37

² Azərbaycan tarixi, A.Bakıxanova Adına Tarix İnstitutu, V cild, Elm, Bakı, 2001, s.425

Rusiya Dövlət Təşkilatları Şurasının 44 türk müsəlman üzvü yeni parlamentə qoşuldu. Yeni parlamentin formalaşması 3 dekabr 1918-də başa çatdı.⁽¹⁾

Əvvəlki bölgü göstərir ki, Parlament bölgüsündə bərabərlik olmuşdur, yəni heç bir təbəqə və millət arasında fərq qoyulmamışdır. Müxtəlif irqlərdə cəmiyyətin bütün təbəqələrindən təmsil olunmasına riayət edilmişdir. Gördüyümüz kimi, seçki proseslərinin hal hazırda aparıldığı kimi birbaşa səsvermədən istifadə etməklə bütün irqlərdən olan birliklər və təşkilatlara əsaslanmışdı. Bu, dünyanın bu bölgəsində demokratiyanın tətbiq edilməsi üçün erkən bir dövrdə parlament yaratmaq üçün daha sürətli və daha mənalı bir yol hesab edilir.

- Hökumətin formalaşması

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Hökuməti bir cəbhə və ya oxşar fikirli bir qrupdan ibarət deyildir və Hökumət müxtəlif siyasi tendensiyalarda formalaşmışdı. Baş nazir, Xarici İşlər naziri, həmçinin bitərəf cəbhədən olan Müdafiə naziri kimi bir sıra nazirləri ehtiva edirdi. Bir halda ki, Daxili İşlər Naziri, Xalq Təhsili və Dini Etiqadlar naziri, Ticarət Sənaye Naziri və Sığorta naziri Müsavat Cəbhəsindən, Əmək Teleqraf və Poçt naziri Sosialist cəbhədən və Kənd Təsərrüfatı naziri İttifaq cəbhəsindən idi.⁽²⁾ Bu da həmin hökumətdə qərar verməkdə yalnız hər hansı bir cəbhənin, o cümlədən daha əhəmiyyətli nazirliklərin tək iştirak etməməsini göstərir. Belə ki, Xarici İşlər və Müdafiə nazirlərinin bitərəf cəbhədən, Ticarət Sənaye Naziri müsavat cəbhəsindən və Kənd Təsərrüfatı nazirinin İttifaq cəbhəsindən olmasını görürük. Yəni burada formal şəkildə deyil, hakimiyyətin real bölgüsü var.

İkincisi: Mədəni səviyyə

Hər bir xalqın ümumi xüsusiyyətlərini göstərən məhz onun mədəniyyətidir. Hər bir dövlətin digərinin malik olmadığı ümumi mədəni və sivil bir çərçivəsi olmalıdır. Buna görə də, azərbaycanlılar Yeni Azərbaycan Respublikasının əsas və dayaqlarını əlbəttə ki, azərbaycançılıq üzrə qurmuşdular. Kimliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri dil və təhsildir. Buna görə də, Azərbaycan dil və təhsilə böyük əhəmiyyət göstərmişdir. 27 iyun 1918-ci ildə Azərbaycan türkcəsi ölkənin rəsmi dövlət dili kimi qəbul edildi. Bu isə azərbaycançılığa kömək edən ilk kərpici təmsil edir. Bundan sonra bunu təsdiqləyən bir sıra görülmüş tədbirlər gəlir. Ən önəmli ibtidai məktəb şagirdlərinin, məhkəmə və hüquqi idarələrdə əsas dilin Azərbaycan dili olmasıdır.

Müxtəlif təhsil müəssisələrinin yaradılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən həyata keçirilən ən mühüm mədəni fəaliyyət hesab olunur. Bir çox məktəb, uşaq bağçası, qızlar məktəbi və kitabxanaların, müxtəlif mərhələlərdə müəllimlər hazırlayan müəssisələrin əsasını qoydu. Bu səylər 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin açılması ilə nəticələndi. Universitet elm və ədəbiyyatın müxtəlif sahələrində məharət və bacarıqların qaynağına çevrildi. Universitet həmçinin inşa edildiyindən bu günümüzədək Azərbaycanda mədəni hərəkatın aparıcısı olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında ölkədə məzhəb fərqləri nəzərə alınmışdır. Belə ki, İslam sistemi hər bir insanın şəxsi mədəniyyətini qoruyan bir sistemdir. Azərbaycan İslam aləmində çoxmillətli sistemdə faydalanmışdır. Beləliklə, qeyri-müsəlman məktəblərində olan tələbələr üçün dini bilikləri öz ana dillərində öyrətməyə icazə verilir.⁽³⁾

Azərbaycan mədəni kimliyinin dəstəklənməsi üçün dövlətin həyata keçirdiyi ən mühüm mədəni təcrübələrdən müxtəlif intellektual sahələrdə "Bakı həyatı", "İrşad", "Həyat", "Şələlə", "Tərəqqi", "Yeni Müsavat", "Müsavat", "Təkamül", "İqbal", "Dirilik" kimi və siyasi, sosial və ədəbi məsələlərdə digər jurnal və qəzetlərin nəşr olunmasıdır.⁽⁴⁾ Mətbuat bir çox sahələrdə, cəmiyyətin və mədəniyyətin bütün sahələri arasında bilik və şüurun artırılması üçün böyük bir qabiliyyətlə xarakterizə olunur. Bu da mədəniyyətin geniş yayılmasına imkan yaratmışdır və Azərbaycan dilinin sütunlarını siyasi, sosial və ədəbi həyatın bütün aspektlərini ifadə edən bir dil kimi sabit etdi.

¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild.—Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, s. 8.

² F. Maqşudov və başqalar, Azərbaycan Cümhuriyyəti. - Bakı: "Elm", 1998, s. 135.

³ Şükri Yıldız, Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920), Bakı 2004, s. 114

⁴ Şükri Yıldız, Azərbaycan Demokratik Respublikası, s.23.

Üçüncüsü: İqtisadi səviyyə

İqtisadiyyat hər hansı dövlətin sabitlik və müstəqilliyə təminat verən sütundur. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünü təmin etməni gerçəkləşdirmək istəyirdi. Buna görə də, yaşamağa imkan verən iqtisadi şərtlər yaratmağa və öz ambisiyalarını həyata keçirməsinə imkan verən maddi imkanları təmin etməyə əsaslanmışdır. Buna görə, yeni yaranan respublika qonşu ölkələrlə münasibətləri dəstəklədi və ticarət mübadiləsi müqavilələri bağlamağa başladı.

Türkiyə/Osmanlı imperiyası Azərbaycanın ənənəvi müttəfiqi hesab edilir. Beləliklə, iki qardaş ölkə öz böhranlarından çıxmaq üçün qüvvələri birləşdirdi. Osmanlı imperiyası Birinci dünya müharibəsinin təsirindən əziyyət çəkirdi, Azərbaycan isə iqtisadi müstəqillik əldə etməyə çalışırdı. Azərbaycan bu səbəbdən Bakıdan İstanbula neft nəqli şəbəkəsini bərpa etdi və bu, Azərbaycan neftinin xaricə ixracının artırılmasına kömək etmişdir. Digər tərəfdən, Ərzurum Qars yolu vasitəsilə ipək və pambıq kimi qeyri-neft məhsulları ixracına əsaslanmışdır və 1918-ci il sentyabr ayından noyabr ayına qədər olan dövrdə yalnız Türkiyəyə ixracı təxminən 11 milyon manat təşkil etmişdir.⁽¹⁾

Digər tərəfdən, Azərbaycan 1920-ci ilin aprelinde poçt, teleqraf, ticarət və digər sahələrdə bir sıra sazişlərin imzalanması yolu ilə İranla münasibətləri gücləndirmişdir.⁽²⁾

Azərbaycan həmçinin digər qonşu ölkələrə ixrac etmək üçün Xəzər dənizində ticarət donanmasını da gücləndirdi. Habelə ticarət prosesinin hüquqi əsasda tənzimlənməsi üçün ticarət qanunlarını da qəbul etmişdir. Tacirləri və vergi qanunlarını qoruyan qanunlar icad etmişdir, ticarətin dəstəklənməsi və tənzimlənməsi üçün təxminən 20 qanun çıxarmışdı.⁽³⁾

Deyənlərdən aydın olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini istər siyasi, istər mədəni, istərsə də iqtisadi səviyyədə başqalarına və onların hüquqlarına hörmət etməklə yanaşı öz kimliyini qoruyub saxladığı bir sıra səviyyələrdə həyata keçirməyə çalışmışdır.

¹ F. Maqşudov və başqalar, s. 116.

² Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, s. 17

³ Şükri Yıldız, Azərbaycan Demokratik Respublikası, s.23.